

3. Πώς η λογοτεχνική γραφή παράγει νόημα

3.1 Η σημειωτική

C. Peirce και F de Saussure. Σημειολογία και Σημειωτική: η συστηματική μελέτη των σημείων. Το *σημείο* του F. de Saussure αποτελείται από δυο αδιαχώριστα συνθετικά στοιχεία, το *σημαίνον* και το *σημαινόμενο*. Το σημαίνον αντιστοιχεί στην ακουστική ή οπτική εικόνα και το σημαινόμενο, στην έννοια-σημασία στην οποία αναφέρεται η οπτικο-ακουστική εικόνα (Ηγκλετον 1989:152)

Τα γλωσσικά στοιχεία, όταν συνδυάζονται/συνυφαίνονται οριζόντια και γραμμικά δημιουργούν συνταγματικές σχέσεις «εν παρουσία». Εφόσον υποκαταστήσουμε κάποιο γλωσσικό στοιχείο του συνταγματικού άξονα με συνώνυμο, αντώνυμο, υπώνυμο ή ομόρριζο του, τότε δημιουργούμε μια νέα σχέση στον παραδειγματικό άξονα. Επομένως, συνδυαστικότητα και καταδήλωση στον συνταγματικό άξονα των «ορατών» κωδικών και υποκαταστασιμότητα και «εναλλαξιμότητα» των παραδειγματικών σχέσεων σε επίπεδο συνδήλωσης. (Μπαμπινιώτης 1980:136-140 και Αρχάκης, 2011:31 και Καψωμένος 2005:113-115).

Ο A J. Greimas στη Δομική Σημασιολογία (26) επιχειρεί μια ταξινόμηση των σημαινόντων σε σημαίνοντα οπτικής τάξης (χειρονομίες ,μίμηση, γραφή ,τέχνες) ακουστικής τάξης (φυσικές γλώσσες, μουσική) και απτικής τάξης (χάδια). Κατ' επέκταση οι γλωσσικές επιλογές , οι κειμενικοί δείκτες , τα γεύματα, τα κτίρια , τα ρούχα και οι συμπεριφορές μπορούν να μελετηθούν ως σημεία. Μια πρωτοπρόσωπη εσωτερική εστίαση στο διήγημα ή ένα υποκειμενικό πλάνο στον κινηματογράφο σημαίνουν περιορισμένη οπτική και ερμηνεύονται ως η υποκειμενική αντίληψη της ζωής ή όπως αλλιώς το εισπράττει η εξατομικευμένη επιλεκτική αντίληψη του αναγνώστη -θεατή

3.2 Η σημειωτική στην λογοτεχνία

Η διεθνής πρακτική ανάλυση των αφηγηματικών κειμένων βασίζεται στα μοντέλα της γαλλικής σημειολογικής σχολής, κάτω από την επίδραση του ρωσικού φορμαλισμού. Ο φορμαλιστής V.Propp ,οι δομιστές Greimas, Bremond, Todorov και Genette διαμόρφωσαν ένα «συντακτικό» ανάλυσης λογοτεχνικών αφηγήσεων (Καψωμένος 2014:152). Στόχος της σημειωτικής είναι η σύνταξη μιας *γραμματικής βάθους* η οποία εκθέτει τη νοητική δομή που βρίσκεται κάτω από κάθε λογοτεχνικό περιεχόμενο.(Τζούμα 1997: 37).

Ο Ρώσος V. Propp μελετώντας τα ρωσικά παραμύθια συγκέντρωσε επτά δράστες - δρώντα πρόσωπα ή πράκτορες (*ανταγωνιστής, δωρητής ή προμηθευτής, βοηθός του ήρωα, το χαμένο και αναζητούμενο πρόσωπο, ο εντολέας και ο ήρωας ο σφετεριστής ή ψευδοήρωας*) που διεκπεραιώνουν τις τριάντα μία λειτουργίες, (*αρχική κατάσταση, απουσία, παραβίαση απαγόρευσης, ανίχνευση κ.λπ.* (V.Propp 1991:31-71 και Καψωμένος 2014:41,49 και Greimas 2005:343) Τα πρόσωπα συνήθως αλλάζουν, όμως οι λειτουργίες παραμένουν σταθερές ή αλλιώς οι τριάντα μία δράσεις διανέμονται σε επτά σφαίρες δράσης.(Τζιόβας 2003: 47).

Ο Greimas μελέτησε τη συνταγματική ανάλυση του Propp στο μαγικό παραμύθι και την παραδειγματική ανάλυση του μύθου από τον Levi -Strauss και πρότεινε ένα μοντέλο δράσης έξι δρωσών δυνάμεων (actants) που αρθρώνονται σε αντιθετικά ζεύγη -δυαδικές αντιθέσεις: *Υποκείμενο- Αντικείμενο* (τροπικότητα της επιθυμίας), *Πομπός – Δέκτης* (τροπικότητα της επικοινωνίας), *Βοηθός- Αντίμαχος* (τροπικότητα της υποστήριξης ή παρεμπόδισης. (Καψωμένος 2014:125,171,134). Ο Greimas πέρα από μια σημειωτική της δράσης εισήγαγε και μια σημειωτική των παθών, μια «παθητική σημειωτική», μια ψυχοσημειωτική.

Ο Todorov συμπληρώνει το έργο του Greimas. Στην *Ποιητική* του (*Poetique de la prose*) θεωρεί ότι η λογοτεχνική αφήγηση διέπεται από ένα σύστημα νόμων (όπως η langue στη γλωσσολογία) και κάθε δημιουργός χρησιμοποιεί αυτό το σύστημα για να παράγει τη δική του ιδιαίτερη parole. (Φαρίνου-Μαλαματάρη 1987:21).

Η «αφηγηματική γραμματική» ενδιαφέρεται για την σύνταξη της αφήγησης, ώστε εφαρμόζοντας το γραμματικό πρότυπο της πρότασης «βλέπει τους χαρακτήρες ως ουσιαστικά, τις ιδιότητες τους ως επίθετα και τις πράξεις τους ως ρήματα...» (Τζιόβας 2003:52)

Ο Γάλλος σημειολογός C. Bremond ανέδειξε το σκεπτικό ότι η λογοτεχνική αφήγηση προχωρά με τρεις λειτουργίες που σχηματίζουν μια ακολουθία σε τρία στάδια :

1. Ενδεχόμενο/ένας στόχος προς επίτευξη/Ενδέχεται να..
2. Εξέλιξη (οι πράξεις για να επιτευχθεί ο στόχος)
3. Έκβαση(η επίτευξη ή απώλεια στόχου)

Επιπλέον, ο Bremond εστιάζοντας στη δυναμική αντίθεση: κατάσταση στέρησης vs κατάσταση πλήρωσης και στην αντιθετική εναλλαγή: βελτίωση vs επιδείνωση, προσεγγίζει το πρόβλημα της αφηγηματικής λογικής. (Καψωμένος 2014: 88-99).

Ο Genette μας παρουσιάζει μια εξονυχιστική τυπολογία των λεκτικών τρόπων με τους οποίους αναπαρίσταται ρηματικά μια ιστορία. Στην αφηγηματολογία του

εξετάζει τον τύπο του αφηγητή και τη συμμετοχή του στην ιστορία ,την οπτική γωνία αφήγησης, τους αφηγηματικούς τρόπους, και τη χρονική σειρά, διάρκεια και συχνότητα (Κωτόπουλος 2016: 17-51) .

Οι εκδοχές αυτές του Genette δεν μπορεί παρά να εκληφθούν ως λογοτεχνικοί «γραμματικοί» τύποι που σημαίνουν και σε επίπεδο έκφρασης και σε επίπεδο περιεχομένου σε μια επίπονη προσπάθεια να ορίσουμε και να διαβάσουμε την «λογοτεχνικότητα» .Οι διαφορετικές εκδοχές αφηγητών για παράδειγμα, σηματοδοτούν την αντικειμενικοποίηση (τριτοπρόσωπος) ή την υποκειμενικοποίηση (πρωτοπρόσωπος αφηγητής) .

Με παρόμοιο τρόπο λειτουργεί το σημειωτικό σύστημα στην ποίηση ,την τέχνη των λεξιλογικών, γραμματικών, φωνολογικών, σημασιολογικών αποκλίσεων. Στην ποίηση οι σχέσεις που είναι περισσότερο ορατές και προσεγγίσιμες είναι οι παραδειγματικές. Οι σημασιολογικές αποκλίσεις που συντελούνται στον άξονα αυτό «ανοικειώνουν» το ποίημα και ιδίως το υπερρεαλιστικό, όπου ο κόσμος της γλώσσας αποσυνδέεται ολοκληρωτικά από τον κόσμο της πραγματικότητας. Οι μετωνυμίες, οι μεταφορές, οι σχέσεις παραλληλισμού, ισοδυναμίας ,ομοιότητας, συνωνυμίας και αντίθεσης και οι αναπάντεχοι συνδυασμοί εικόνων στον παραδειγματικό άξονα επιφέρουν τις αμφισημίες και τη νοηματική ρευστότητα της ποιητικής γλώσσας. Οι κειμενικοί δείκτες (περιεχομένου και μορφής) ενός ποιήματος (συνειρμοί ,συγκρούσεις και χαρακτήρες, απανωτοί διασκελισμοί, ο στίχος verset, η αστιξία, οι επαναλήψεις, οι ανοικτοί φθόγγοι, το διαρκές ή συνοπτικό ποιόν ενέργειας, οι προτρεπτικές εγκλίσεις,οι παρηγήσεις ,ο αναβατικός και καταβατικός ρυθμός στη δομή ενός ποιήματος¹ η ομοηχία φωνηέντων (συνήχηση) και ομοηχία συμφώνων (παρήχηση) όλα ως στοχευμένες γλωσσικές επιλογές ανήκουν στα σημεία της «ποιητικής σημειωτικής».

Ο ρώσικος φορμαλισμός, ο δομισμός και σημειολογία συγκλίνουν στο τρόπο μελέτης του κειμένου και σε πολλές περιπτώσεις η σημειολογία θεωρείται παραλλαγή του δομισμού .Οι σημειολόγοι στηρίχθηκαν στο σοσυρριανό γλωσσολογικό μοντέλο και προσκολλήθηκαν στην «φόρμα» και στην κατανόηση της «γραμματικής» αφηγηματικής δομής .Η προσκόλληση στην ενδοκειμενική ανατομία ,όμως, και στην τεχνική close reading της Νέας κριτικής αντιμετώπισε το κείμενο ως ένα κλειστό,

¹ Για τα ρυθμικά τεχνάσματα στο ποίημα: Βαγενάς, Ν (επιμέλεια) (1996) *Η ελευθέρωση των μορφών* Ηρακλείο: Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, σελ. 18-30

αυτάρκες και αυτορρυθμιζόμενο σύστημα και ως μέθοδος δεν επαρκούσε για τη νοηματοδότησή του.

3.3 Οι αναγνωστικές θεωρίες

Για να είμαστε ακριβείς η λογοτεχνική σημειολογία δεν επιχειρεί να ερμηνεύσει τα κείμενα. Προσπαθεί να φέρει στην επιφάνεια το λανθάνον σύστημα κατηγοριών και διακρίσεων που επιτρέπει στα σημεία ή τα κείμενα να έχουν νόημα (Τζιοβας 2003:44) Αντιμετωπίζει το κείμενο μόνο ως πλέγμα δομικών σχέσεων και το αποκόπτει από τον ιστορικό περίγυρο και το πλαίσιο αναφοράς (συγκείμενο).

Είναι ,όμως, αδύνατο να κατανοήσουμε ένα κείμενο, αν το αποκόψουμε από τον κοινωνικό περίγυρο που το παρήγαγε. Ο Barthes χρησιμοποιεί τον πέμπτο σημειωτικό κώδικα του ,τον κώδικα της «αναφοράς» που αναφέρεται σε εξωκειμενικές πολιτισμικές συνάψεις. Και ο Έκο αναγνώρισε το εξωκειμενικό στοιχείο ως «τεράστιας σημασίας» για τη νοηματοδότηση ενός κειμένου. Η προέκταση του κειμένου από το εσωκείμενο στο εξωκείμενο και η αφομοίωση εξωκειμενικών αναφορών μέσα στο κείμενο τονίστηκε εμφατικά από μια σειρά σχολών και μελετητών. Η ουμανιστική, η μαρξιστική και η ψυχαναλυτική προσέγγιση, ο Bachtin (διαλογικότητα κειμένων) και η Julia Kristeva (διαθεματικότητα) αναζήτησαν την ιστορικοκοινωνική «στιγμή» της παραγωγής του λογοτεχνικού κειμένου και τις εξωκειμενικές φωνές των διακειμένων που διασταυρώνονται στο κείμενο και το νοηματοδοτούν (Βελουδής1997 : 267-270 και Abrams2017:82 και Καψωμένος 2005:12)

Σήμερα, η νοηματοδότηση του λογοτεχνικού κειμένου επικεντρώνεται στη διάδραση αναγνώστη -κειμένου ,στην επιλεκτική ανασύνθεση σημείων του έργου , στην ικανότητα «πρόσληψης» και «ανταπόκρισης» με βάση τις αρχές των H.R. Jauss και W.Isser. Η ερμηνεία προκύπτει από τη συνάντηση του αναγνώστη με το κείμενο και την επιβεβαίωσή ή διάψευση των προσδοκιών το . «Είναι αδύνατο να συλλάβουμε τον ιστορικό βίο ενός λογοτεχνικού έργου χωρίς να συνυπολογίσουμε την ενεργητική συμμετοχή του παραλήπτη του στη διαμεσολαβητική λειτουργία του αναγνώστη...»(Newton 2014:333-339).Κατά την W. Isser η αναγνωστική διαδικασία μοιάζει με δυο ανθρώπους που κοιτάζουν τον έναστρο ουρανό. Και οι δύο κοιτάζουν

το ίδιο αντικείμενο αλλά «βλέπουν» διαφορετικές φιγούρες κάνοντας διάφορους νοερούς συνδυασμούς με τα αστέρια (Hawthorn 1995:77).

Η Rosenblatt, L. πρόδρομος των αναγνωστικών θεωριών ,αναφέρεται στα κειμενικά ερεθίσματα που αξιοποιούν τις αναγνωστικές αναμονές και προσλαμβάνουσες και στα προηγούμενα ψυχολογικά συμβάντα του αναγνώστη ,στοιχεία άκρως απαραίτητα στην εννοιοδότηση του λογοτεχνικού κειμένου. (Rosenblatt 1988:11-12 και Ματσαγγούρας 2001: 41-42).

Προς επίρρωση των παραπάνω, η φεμινιστική κριτική μελέτησε την ενδεχόμενη διαφορά ερμηνείας στην περίπτωση που η αναγνώστρις είναι γυναίκα. Οι γυναίκες διαβάζουν και βλέπουν με ανδρικό βλέμμα και προοπτική.Αυτό αποδεικνύει ότι η ερμηνεία είναι κοινωνική πρακτική και θέμα αναγνωστικής κοινότητας (Culler 2016:86-87,172). (Χαρίλαος Κακουλάκης, Διπλωματική Μεταγραφή λογοτεχνικού έργου σε σενάριο. *Ο Βασιλεύς των Ορέων* του Αμπού Εντμόντ).